

Pelaksanaan Penggunaan Bahasa Melayu di Sarawak: Antara Hak Negeri dan Kepentingan Nasional (1963-1966)

Implementation of the Use of Bahasa Melayu in Sarawak: Between the State and National Interests (1963-1966)

SUFFIAN MANSOR & AWANG AZMAN AWANG PAWI

ABSTRAK

Bahasa Melayu merupakan bahasa rasmi dan kebangsaan di Malaysia. Ia merupakan salah satu alat untuk mencapai perpaduan nasional. Oleh itu pihak kerajaan cuba melaksanakan usaha penggunaan bahasa Melayu di semua peringkat. Ini termasuklah memperkenalkan bahasa Melayu di Sabah dan Sarawak. Namun demikian pelaksanaannya mengalami masalah apabila kerajaan negeri Sarawak pimpinan Stephen Kalong Ningkan melambat-lambatkan penggunaan bahasa Melayu di Sarawak. Hal ini menimbulkan pertentangan antara kerajaan pusat dan kerajaan negeri untuk melaksanakan penggunaannya di Sarawak. Kerajaan negeri cuba menggunakan alasan dengan Perkara 18 yang menguntukkan kebebasan untuk kerajaan negeri mengekalkan penggunaan bahasa Inggeris di Sarawak sebagai bahasa rasmi. Hal ini membawa kepada bantahan kerajaan pusat dibawah pimpinan Tengku Abdul Rahman. Tengku Abdul Rahman mengingatkan kerajaan negeri Sarawak tentang kepentingan bahasa Melayu untuk perpaduan rakyat. Sebaliknya, Ningkan tidak berganjak dan mahukan status quo bahasa Inggeris dikekalkan di Sarawak. Krisis antara kerajaan pusat dan negeri ini semakin membesar dengan pelbagai isu lain seperti pelaksanaan Malaysianisasi dalam perkhidmatan negeri Sarawak, isu penjualan tanah, pemecatan beberapa menteri kabinet dan masalah peribadi ketua menteri. Hal ini memberi ruang kepada pihak yang tidak senang dengan Ningkan untuk mendesak beliau meletak jawatan. Krisis ini membawa kepada ketidakstabilan kerajaan negeri. Kerajaan persekutuan mengambil tindakan untuk menyingkirkan Ningkan. Dengan sokongan daripada ahli politik Sarawak, Ningkan telah disingkirkan. Artikel ini menggunakan kaedah kajian perpustakaan dengan mengambil bahan-bahan dari arkib dan perpustakaan. Sumber-sumber yang digunakan adalah sumber bercetak terutamanya dari bahan primari. Menerusi kajian ini mendapati bahawa persefahaman antara kerajaan negeri dan pusat penting untuk mewujudkan keharmonian dalam sesebuah kerajaan.

Kata kunci: Bahasa Melayu; Bahasa Inggeris; Sarawak; Malaysia; Stephen Kalong Ningkan

ABSTRACT

Bahasa Melayu is the official and national language in Malaysia. It is one of tool to achieve national unity. Therefore the government tried to implement the use of the Bahasa Melayu at all levels. These include the introduction of the Bahasa Melayu in Sabah and Sarawak. However, its implementation had encountered a problem when the state government led by Stephen Kalong Ningkan delaying the use of the Bahasa Melayu in Sarawak. This had led to conflict between the central government and the state government to implement its use in Sarawak. The state government tried to stress 18 points of the earmark of freedom to the state government to maintain the use of English as the official language in Sarawak. This led to the central government's protest under the leadership of Tengku Abdul Rahman. Tengku Abdul Rahman reminded the state government about the importance of Bahasa Melayu for people unity. However Ningkan did not budge and wanted the status quo to be maintained in Sarawak. The crisis between the central government and the state grown with various other issues such as implementation Malaysianisasi in Sarawak's public administration, the issue of land, sacking several ministers and the chief minister's personal problems. These problems give space to those who are not pleased with Ningkan to demand him to be resigned. The crisis led to the instability of the state government. With the uneasy situation in Sarawak, the federal government

intervened and dismissed Ningkan as Chief Minister. This article uses library research's method which will involve gather the sources from archive and library, The sources are from printing sources especially primary sources. Through this study, the understanding between the state and the central government is important to create harmony within a government.

Keywords: Bahasa Melayu; English; Malaysia; Sarawak; Stephen Kalong Ningkan

PENGENALAN

Bahasa merupakan medium penting dalam penyatuan bangsa. Keadaan ini lebih bermakna bagi Malaysia. Ini kerana penduduknya adalah terdiri daripada pelbagai bangsa. Bahasa Melayu merupakan alat yang dapat menyatukan rakyat pelbagai bangsa di Malaysia (Jeniri Amir 2013). Ini merupakan alat penting yang dilakukan oleh kerajaan untuk menyatupadukan kaum-kaum di Malaysia. Kepentingan bahasa Melayu di Malaysia bermula dengan kemerdekaan Tanah Melayu. Usaha telah dilakukan untuk mengalakkan penggunaan bahasa Melayu dipelbagai peringkat. Apabila Malaysia dibentuk, dasar kerajaan pusat tidak pernah berubah tentang status bahasa Melayu. Bahasa Melayu telah dijadikan bahasa rasmi bagi Malaysia. Usaha ini dikembangkan di Sabah dan Sarawak termasuk Singapura. Dalam niat untuk menjayakan misi kepentingan nasional ini, disudut lain iaitu Ketua Menteri Sarawak, Stephen Kalong Ningkan tidak dapat menerima usaha ini dilaksanakan di Sarawak. Dari segi demografinya Sarawak bukanlah dihuni secara majoriti oleh orang Melayu. Penduduk Sarawak terdiri daripada pelbagai etnik yang mempunyai bahasa berbeza. Terdapat kira-kira 30 atau 40 bahasa dipertuturkan oleh kaum-kaum di Sarawak (Mohammed Azlan Mis 2012). Manakala bahasa Melayu Sarawak menjadi medium utama perhubungan antara kaum ini selain bahasa Iban dan Cina (Lam Ki Chee & Kamila Ghazali 2012). Manakala latarbelakang sejarah Sarawak yang diperintah oleh British memberi impak jelas bahasa yang utama digunakan oleh Sarawak adalah bahasa Inggeris. Bahasa ini menjadi penghubung dalam pentadbiran kerajaan Sarawak. Kebanyakan anak-anak Sarawak terdidik dengan penggunaan bahasa Inggeris dan lebih condong untuk menggunakan bahasa ini daripada bahasa Melayu dalam soal pentadbiran. Berlatarbelakang kepada hal ini, maka pemimpin-pemimpin terpelajar bukan Melayu lebih suka menggunakan bahasa Inggeris. Apabila diminta menggunakan bahasa Melayu, pemimpin-pemimpin ini, tidak dapat menerima secara total. Hal ini membawa masalah apabila kerajaan pusat

mendesak penggunaan bahasa Melayu di Sarawak. Daripada masalah ini pula ia membawa kepada krisis yang mengugut kestabilan kerajaan negeri.

Artikel ini menggunakan kaedah penyelidikan perpustakaan. Tumpuan utama dalam kajian dalam artikel ini adalah sumber primari dan sekunder. Sumber-sumber primari ini terdiri daripada fail *Dominions Office* (DO). Fail-fail ini diperolehi daripada arkib nasional di London. Manakala bahan-bahan sekunder diperolehi daripada perpustakaan Universiti Malaya dan Perpustakaan Tun Seri Lanang serta ATMA. Bahan-bahan primari dan sekunder ini akan dioleh dan dianalisis kandungannya bersesuaian dengan tajuk dan objektif artikel ini. Objektif kajian ini adalah untuk meneliti dan menganalisa peristiwa sejarah ini dalam konteks pelaksanaan bahasa Melayu di Sarawak. Bagi melihat asas-asas masalah ini perlu disingkap tentang penggunaan bahasa Inggeris di Sarawak.

SOROTAN KAJIAN

Kajian tentang politik Sarawak telah mula banyak dibuat oleh golongan sarjana sejarah dan politik serta antropologi. Namun demikian kajian semula tentang krisis kerajaan negeri Sarawak pada tahun 1965 dan 1966 tidak banyak dikaji. Kajian-kajian yang penting tentang episod tersebut adalah dibuat oleh Michael Leigh. Beliau merupakan pengkaji sejarah yang berusaha mendalami krisis ini. Dalam buku beliau juga (Michael Leigh 1974) pernah menyatakan ketidak fahaman pusat dan negeri tentang isu bahasa. Namun demikian, kajian beliau bersifat menyeluruh dan hanya meletakkan kajian tentang isu bahasa sebagai isu sampingan sahaja. Manakala kajian-kajian lain yang cuba menumpukan tentang krisis ini tidak memberi tumpuan tentang soal bahasa. Kajian Margaret Clark Roff hanya membicarakan tentang kejadian dan krisis tersebut tanpa memberi satu sebab yang membawa kepada tercetusnya krisis tersebut (Margaret Clark Roff 1974). Malahan kajian sejarah politik banyak mengeneipkan sebab-sebab tercetusnya krisis

ini. Soal bahasa pula tidak ditekankan sebagai satu elemen penting dalam kejatuhan Ningkan. Menariknya kajian Searl Peter yang membuat kajian tentang SNAP tetap isu bahasa dalam krisis 1966 tidak dibincangkan dengan baik. Beliau hanya menyatakan sahaja isu tersebut (Searle Peter 1983). Manakala kajian terbaharu dilakukan oleh Vernon L. Porrit pula memaparkan tentang proses kejatuhan Ningkan tanpa merujuk pada sebab-sebab kejatuhan beliau (Vernon L. Porrit 2002). Sementara itu, Malike Ibrahim pula meletakkan peranan bahasa ini sebagai perkara penting dalam krisis tersebut. Namun demikian, beliau tidak membuat penerangan lebih mendalam dalam kajian beliau (Malike Ibrahim 2011). Berdasarkan sorotan kajian ini, terdapat ruang luas lagi untuk diketengahkan isu bahasa sebagai penyebab dalam kejatuhan Ningkan dengan mengaitkannya antara hak negeri atau kepentingan nasional.

LATARBELAKANG PENGGUNAAN BAHASA MELAYU

Dari segi latar belakang sejarah, penggunaan bahasa Melayu di Tanah Melayu dan Sarawak adalah berbeza. Di Tanah Melayu, usaha telah digerakkan untuk meningkatkan penggunaan bahasa Melayu. Kemunculan pelbagai surat khabar berbahasa Melayu memaparkan minat kearah penulisan dalam bahasa Melayu. Usaha-usaha memartabatkan bahasa Melayu berterusan oleh golongan sasterawan Melayu dan lepasan sekolah vernakular Melayu. Namun keadaan ini berbeza di Sarawak. Oleh kerana latar belakang etniknya berbeza, maka usaha memperkasakan bahasa Melayu tidak begitu ketara. Namun demikian, peringkat awal penggunaan bahasa Melayu masih mendapat tempat oleh pemerintah Brooke. Bahasa Melayu juga diguna dalam pentadbiran dan hubungan komunikasi dengan penduduk Sarawak. Kehadiran kolonial British selepas tamat Perang Dunia Kedua pula meminggirkan terus penggunaan bahasa Melayu dalam pentadbiran. British cuba mengikat penduduk Sarawak dalam penggunaan bahasa Inggeris. Senario berbeza di dua kawasan ini mempengaruhi pemikiran masyarakat setempat tentang bahasa Melayu.

TANAH MELAYU

Penggunaan bahasa Melayu sebelum Tanah Melayu mencapai kemerdekaan hanyalah di

peringkat sekolah vernakular Melayu (Aishah Md. Kassim 2008). Manakala urusan rasmi bahasa Inggeris menjadi keutamaan dalam semua aspek komunikasi. Usaha menjadikan bahasa Melayu sebagai bahasa rasmi diperkuatkan oleh pengerak bahasa di Tanah Melayu. Pejuang-pejuang bahasa Melayu seperti Zainal Abidin Ahmad (Za'ba), Abdul Rahim Kajai, Onn Jaafar, Ibrahim Haji Yaakob, Ishak Haji Muhammad, Ahmad Boestamam dan banyak lagi telah memberi pendapat dan saranan serta kritikan kepada kerajaan British yang mengabaikan penggunaan bahasa Melayu. Tokoh-tokoh ini mengkritik British yang cuba melemahkan penggunaan bahasa Melayu dengan pelbagai cara. Antaranya adalah bahasa Melayu kurang diamalkan dalam pentadbiran. Tindak-tanduk British ini dianggap sebagai usaha menghapuskan salah satu identiti mereka sebagai pemilik Tanah Melayu (Ramlah Adam 1998). Usaha memperjuangkan bahasa Melayu ini diteruskan lagi dengan usaha meletakkan bahasa Melayu sebagai bahasa rasmi dalam Perlembagaan Rakyat (Khong Kim Hoong 2003). Pada tahun 1955 salah seorang ahli Parti Negara iaitu Mohamed Rashid Ahmad mencadangkan bahawa bahasa Melayu harus dijadikan bahasa penyatuan politik untuk membentuk negara bangsa Tanah Melayu (Ramlah Adam 1998). Usaha memartabatkan bahasa Melayu mendapat perhatian daripada Perubuhan Kebangsaan Melayu Bersatu (UMNO) untuk menjadikan ia sebagai bahasa Kebangsaan dan rasmi bagi Tanah Melayu (Ramlah Adam 1998). Dalam Laporan Barnes mengesyorkan agar diwujudkan bahasa pengantar di sekolah kebangsaan sama ada bahasa Melayu atau bahasa Inggeris (Suffean Hussin 2008). Manakala di sekolah menengah pula bahasa Inggeris diutamakan. Namun demikian laporan ini ditentang hebat oleh orang Cina dan India kerana cadangannya menghapuskan sekolah vernakular. Usaha UMNO ini menampakan kesan dengan keluarnya Penyata Razak yang mewajibkan semua sekolah termasuk Sekolah Jenis Kebangsaan untuk mengajar bahasa Melayu (Ramlah Adam 1998).

Pada waktu Tanah Melayu ke arah kemerdekaan Suruhanjaya Reid ditubuhkan untuk merangka perlembagaan Tanah Melayu. Dalam soal bahasa, Suruhanjaya tersebut menyatakan bahawa "... *it is right that for all ordinary purposes Malay should in due course become the sole official language*" (Ahmad Mohd. Yusof et.al 1992). Cadangan Suruhanjaya Reid ini telah menjadi asas penting dalam menaikkan bahasa Melayu sebagai

bahasa kebangsaan dan bahasa rasmi bagi Tanah Melayu yang merdeka. Hal ini telah ditekankan dalam Perkara 151 Perlembagaan Tanah Melayu (kemudiannya Malaysia). Dalam hal ini dinyatakan bahawa bahasa Melayu dianggap sebagai bahasa kebangsaan dan secara tidak langsung menjadi bahasa rasmi bagi urusan kerajaan. Namun demikian, peruntukan sementara dibuat untuk membenarkan penggunaan bahasa Inggeris di parlimen, Dewan Undangan Negeri dan mahkamah. Manakala bahasa lain tidak dilarang digunakan untuk tujuan pengajaran dan belajar. (Mohamed Suffian Hashim 1987). Sehubungan itu pengajaran bahasa Melayu telah menjadi satu yang wajib bagi setiap sekolah di Tanah Melayu termasuk Sekolah Venakular Cina dan Sekolah Venakular Tamil. Penggunaannya juga dipesatkan lagi dengan memperkenalkannya di agensi pentadbiran kerajaan bagi menggantikan bahasa Inggeris.

SARAWAK

Dari segi sejarahnya, Sarawak pernah diperintah oleh kuasa penjajah sejak tahun 1840. Terdapat tiga tahap penjajahan di Sarawak. Tahap awal adalah era pemerintahan Raja Brooke atau Raja Putih di Sarawak selama seratus tahun. Bahasa Melayu menjadi bahasa pertuturan raja dengan pembesar Melayu dan penduduk Sarawak. Pemerintahan Brooke ini juga unik kerana ia cuba menyesuaikan pentadbirannya dengan gaya pemerintahan Kesultanan Melayu. Walaupun beliau tidak menggunakan gelaran sultan tetapi beliau memilih raja sebagai panggilan kepada kepimpinan mereka. Manakala pengganti raja adalah Tuan Muda dan isterinya digelar Dayang Muda (Sanib Said 2010). Penggunaan istilah bahasa Melayu ini menunjukkan adanya rasa kepercayaan kepada orang Melayu terutama bahasa Melayu. Dasar utama Raja-raja Brooke ini adalah cuba untuk mengelakkan budaya tempatan diresap oleh unsur-unsur Barat. Oleh itu sekolah kerajaan menggunakan bahasa Melayu, kecuali bagi sekolah mubaligh dan Cina. Manakala pembinaan *Government Lay School* pada tahun 1901 menampakkan usaha mengekalkan bahasa-bahasa tempatan (Sabihah Osman 1990). Beberapa kelas bahasa diwujudkan untuk memelihara bahasa Melayu, Tamil dan Cina. Manakala Sarawak Gazette pula mula membuka ruang kepada bahasa Melayu dalam tulisan jawi dimasukkan dalam media cetak bulanan tersebut. Secara tidak langsung bahasa Melayu mendapat tempat dalam pentadbiran Brooke. Perkembangan bahasa Melayu secara tidak

langsung dikembangkan oleh kemunculan golongan menengah Melayu seperti Rakawi Yusuf. Beliau pernah menghasilkan dua karya berbahasa Melayu iaitu *Melati Sarawak* dan *Hikayat Sarawak*. Beliau bersama-sama rakan beliau juga telah menerbitkan akhbar berbahasa Melayu pada tahun 1930 iaitu Fajar Sarawak. Manakala matlamat penubuhan Persatuan Kebangsaan Melatu Sarawak pada tahun 1939 juga dikaitkan dengan perjuangan memartabatkan bahasa Melayu (Mohd. Hasbie bin Sulaiman 2004). Namun demikian, perjuangan mereka tidak dapat digerakkan apabila Sarawak ditawan oleh tentera Jepun.

Pada zaman pendudukan Jepun penggunaan bahasa Jepun diutamakan. Hal ini boleh dilihat dalam pendidikan di Sarawak ketika itu. Bahasa pengantar di sekolah-sekolah adalah bahasa Jepun (Gabriel Tan 2009). Namun demikian pendudukan Jepun tidak dapat lari daripada penggunaan bahasa Melayu. Hubungan dengan pembesar Melayu dan bumiputera lain memerlukan mereka menggunakan bahasa Melayu. Malahan dalam mesyuarat Ken Senji (dewan mesyuarat) bahasa Melayu menjadi perantaraan antara pentadbir Jepun dan orang tempatan. Minit-minit mesyuarat juga ditulis dalam bahasa Melayu.

Apabila Sarawak diserahkan kepada British pada tahun 1946, dasar bahasa pemerintah koloni ini berlainan dengan pemerintah sebelumnya. Bahasa Inggeris mula diperkasakan dalam pelbagai bidang. Sekolah-sekolah kerajaan mula menukarkan medium pengajarannya dalam bahasa Inggeris. Pentadbiran kerajaan pula secara rasminya menguatkuasa penggunaan bahasa Inggeris. Apabila British cuba melengkapkan orang Sarawak untuk berkerajaan sendiri, maka salah satu usaha yang cuba digerakkannya adalah melaksanakan pendidikan nasional yang mahukan penggunaan bahasa Inggeris di semua sekolah di Sarawak. Usaha ini dilakukan sehubungan dengan cadangan Laporan Woodhead pada tahun 1954. Dalam laporan ini menyatakan agar usaha memperkasakan penggunaan bahasa Inggeris di sekolah-sekolah Cina. Usaha yang disarankan oleh laporan ini ialah untuk mewujudkan warganegara yang cinta kepada Sarawak. Pada tahun 1960 Laporan Mc. Lellan menyarankan penggunaan bahasa Inggeris sebagai bahasa pengantar di sekolah menengah (Sarawak by the Week 1960) Gabenor Sarawak dalam ucapannya di dalam *Council Negri* menyeru agar bahasa Inggeris digunakan sebagai bahasa pengantar di sekolah menengah kecuali untuk soal bahasa dan kesusasteraan kaum masing-masing (The Sarawak Annual Report 1960). Usaha-

usaha British ini mendapat sokongan daripada pemimpin Bumiputera. Salah seorang pemimpin Bumiputera yang menyokong penggunaan bahasa Inggeris ini ialah Abang Mustapha. Beliau juga adalah presiden Parti Negara Sarawak (PANAS). Dalam kenyataan beliau menyokong penggunaan bahasa Inggeris ialah, “Bahasa Inggeris akan digalakkan supaya diajar dalam semua sekolah sebagai bahasa pengantar, meski pun pengajaran bahasa Cina dan Melayu tidak akan dihenti atau ditinggalkan (Utusan Sarawak 1960).

Sokongan pemimpin-pemimpin Bumiputera terhadap penggunaan bahasa Inggeris sebagai bahasa rasmi di Sarawak telah dipanjangkan dalam Perkara 18. Perkara 18 adalah tuntutan daripada pemimpin-pemimpin Sarawak untuk bersetuju menyertai persekutuan Malaysia. Dalam Perkara 18 ini meletakkan perkara bahasa sebagai Perkara kedua. Dalam perkara kedua ini menyatakan bahawa kerajaan Sarawak mengakui bahawa bahasa kebangsaan untuk persekutuan Malaysia. Manakala pengamalan bahasa Inggeris akan diteruskan selama tempoh 10 tahun selepas penubuhan Malaysia. Walau bagaimanapun bahasa Inggeris dianggap sebagai bahasa rasmi bagi Sabah dan Sarawak. Oleh itu penggunaan bahasa ini akan digunakan untuk semua maksud termasuk urusan antara kerajaan negeri dan pusat. Dalam hal ini perincian tentang pelaksanaan penggunaan bahasa Inggeris tafsirkan sebagai hubungan dengan kementerian dan jabatan persekutuan termasuk juga dalam prosiding di Mahkamah Rendah dan Mahkamah Tinggi di Sabah dan Sarawak serta Mahkamah Agung jikalau timbul kes dengan wilayah Borneo (Ghazali Shafie 2015). Usaha memasukkan Perkara 18 ini telah dibawa ke Jawatankuasa Antara Kerajaan (JAK) atau *Inter Government Committee* (IGC). Menurut Mohd Samsudin terdapat 10 masalah harus diselesaikan oleh jawatankuasa ini. Salah satunya adalah tentang bahasa Inggeris sebagai bahasa rasmi dan sebagai medium dalam urusan pentadbiran (Mohd Samsudin 2016). Setelah berbincang maka Laporan JAK diterbitkan pada 27 Februari 1963. Laporan ini mengakui tentang isu bahasa yang diketengahkan oleh perwakilan Sabah dan Sarawak. Atas sebab itu maka laporan ini memasukkan perkara ini dalam laporan tersebut. Tinjauan yang dibuat oleh Suruhanjaya Cobbold menunjukkan bahawa Akhirnya pada 8 Mac 1963 Dewan Undangan Negeri Sarawak meluluskan kandungan dalam laporan JAK. (James P. Ongkili 1967). Hal ini memberi kesan penting kepada hubungan kerajaan pusat dan kerajaan negeri.

KERAJAAN NEGERI SARAWAK DAN BAHASA MELAYU

Apabila pilihan raya 1963 tamat, kerajaan baharu Sarawak telah dibentuk dan dipimpin oleh anak tempatan. Kerajaan Sarawak ini dibentuk pada 22 Julai 1963 dengan perantikan Stephen Kalong Ningkan sebagai ketua menteri pertama. Beliau adalah pemimpin dari Sarawak National Party (SNAP). Selain SNAP kerajaan pertama Sarawak ini terdiri juga daripada komponen Pesaka Anak Sarawak (PESAKA), Barisan Jati Anak Sarawak (BARJASA) dan *Sarawak Chinese Association* (SCA) (Margerat Clark Roff 1974). Kelima-lima parti ini pula membentuk pakatan yang dikenali sebagai Perikatan Sarawak. Manakala pada 16 September 1963 pula Sarawak secara rasminya menjadi ahli dalam Persekutuan Malaysia dan dengan kata lain Sarawak telah mencapai kemerdekaan daripada British. Pembentukan Malaysia membawa kepada usaha Perdana Menteri Malaysia iaitu Tengku Abdul Rahman untuk meningkatkan intergrasi nasional antara wilayah-wilayah di Malaysia. Usaha juga dibuat untuk membentuk negara bangsa yang mempunyai ciri-ciri persamaan antara semua wilayahnya dan kaum-kaum di Malaysia. Usaha mendekati dan mencari titik-titik perpaduan ini ialah menggalakkan penggunaan bahasa Melayu sebagai bahasa rasmi. Usaha ini merupakan usaha kearah perpaduan wilayah-wilayah di Malaysia. Tunku Abdul Rahman pernah menegaskan bahawa;

Adalah wajar bagi kita sebuah negara membangun berhasrat mempunyai bahasa kita sendiri. Sekiranya bahasa kebangsaan tidak diperkenalkan negara kita tidak akan mempunyai peribadi dan keperibadian – apa yang boleh saya ungkapkan sebagai negara yang tidak mempunyai jiwa dan roh (Jeniri Amir 2013).

Sementara itu pula Ningkan tidak dapat menerima usaha-usaha Tengku Abdul Rahman ini. Ningkan menggunakan peruntukan asal Sarawak bersetuju membentuk Malaysia iaitu penggunaan bahasa Inggeris masih dikekalkan. Malahan beliau menyatakan bahawa Sarawak tidak akan menggunakan bahasa Melayu sehingga 1973. Ningkan menegaskan lagi bahawa walaupun ada sebarang perubahan diperlukan namun beliau tetap menyatakan bahawa kedudukan bahasa ini tidak akan berubah. (Michael Leigh 1974). Penggunaan bahasa Inggeris akan diteruskan dalam bidang perundangan, kehakiman dan sebarang urusan rasmi sehingga 1973. Penggunaan bahasa Inggeris juga dikekalkan di sekolah-sekolah di Sarawak.

Ini merupakan permintaan daripada delegasi Sarawak (dan Sabah) apabila berunding dalam JAK sebelum penubuhan Malaysia. Laporan dalam JAK menurut Timbalan Ketua Menteri Sarawak, James Wong sebagai rujukan utama atau “*bible*” dalam penyertaan Sarawak dalam pembentukan Malaysia (Michael Leigh 1974). Menurut Ongkili bahawa pemimpin Sabah dan Sarawak hanya meminta satu perkara sahaja dijaga iaitu menjaga hak istimewa bagi dua wilayah ini. Antara hak istimewa ini dirujuk kepada kebebasan beragama, bahasa dan imigresen (James P. Ongkili 1967). Daripada pernyataan ini jelas bahawa bahasa merupakan salah satu perkara yang cuba dijaga oleh pemimpin-pemimpin Sabah dan Sarawak. Keengganan Ningkan untuk melaksanakan penggunaan bahasa Melayu menurut Malike Ibrahim sebagai detik-detik awal konflik serius antara kerajaan pusat dan negeri (Malike Brahim 2011).

Tengku Abdul Rahman dalam lawatannya ke Kapit pada Februari 1966 menyatakan kepada penduduk Iban bahawa perlunya penggunaan bahasa kebangsaan iaitu bahasa Melayu untuk kemudahan komunikasi. Selain itu, beliau menambah bahawa Bahasa Melayu tidak mempunyai banyak perbezaan dengan bahasa Iban. Malahan bahasa Melayu senang dipelajari (DO169/369 26 February 1966). Namun demikian, Ningkan masih berpegang kepada prinsip bahawa Sarawak belum bersedia menerima penggunaan bahasa Melayu di Sarawak. Hal ini membawa kepada rasa kurang senang Syed Nasir, Pengarah Kempen Bahasa Kebangsaan dan Tengku Abdul Rahman. Dalam satu kenyataan Tengku Abdul Rahman pada 5 Mei 1966 bahawa;

It seems to me that the Sarawak Chief Minister believes that the natives of Sarawak – the Iban and Dayaks – are more proficient in the English language. In fact the people of Sarawak understand Malay more than they do English. The British Imperialists introduced English as the official language of Sarawak because they wanted to separate the Dayaks and Ibans from the Malay (DO169/369 11 May 1966).

Tengku seterusnya menyatakan bahawa

I believe all this opposition against making Malay the official language in Sarawak is being instigated by foreigners, and as long as these remain there is bound to be disunity among the people of Sarawak. Given proper teaching of the language in schools, the people of Sarawak will become proficient in Malay soon enough (DO169/369 11 May 1966).

Sehubungan dengan isu ini Ningkan pernah disarankan oleh Kerajaan Pusat dan Dewan

Bahasa dan Pustaka untuk mengadakan Minggu Bahasa Kebangsaan. Minggu Bahasa Kebangsaan merupakan satu program yang memfokuskan kempen cintai bahasa Melayu. Namun demikian Ningkan memberi dua alasan tentang penolakan mengadakan program tersebut. Pertama beliau menyatakan bahawa program itu akan membawa “political suicide” kepada beliau sebagai ketua menteri. Apa yang beliau nyatakan sebagai “political suicide” ini tidak diterangkan dengan jelas. Namun demikian ia boleh dikatakan hanya alasan Ningkan untuk menolak penggunaan bahasa Melayu dengan mengatakan ia akan mengancam kedudukan politiknya. Hal ini boleh dikaitkan dengan perkara kedua yang hanya merupakan alasan Ningkan menentang penggunaan bahasa Melayu. Kedua pula beliau menyatakan bahawa program itu akan membawa kepada penentangan daripada masyarakat Iban dan Cina (DO169/369 11 May 1966). Tengku Abdul Rahman percaya bahawa tindak-tanduk Ningkan ini dipengaruhi oleh pegawai dagang British. Pihak pegawai dagang British jugalah yang mempunyai agenda pecah perintah di Sarawak. Dalam satu ucapan di radio oleh Tengku Abdul Rahman menyatakan bahawa:

At the moment, the people of Sarawak are still struggling to shake off the influence that was upon them during colonial rule before their state became part of Malaysia. But as long as the principal administrators there are British colonial officers they cannot be expert to cast off that influence and develop a Malaysian consciousness. Take the language issue for instance. They want to have English as the official language, when, in fact, their language is nearer to the Bahasa Melayu than the Javanese, Bugis or Banjarese. They still look to the British for inspiration, and from what we can see, it will take a long time before they can drop this colonial outlook (DO169/369 11 May 1966).

Hujah-hujah yang diutarakan oleh Tengku Abdul Rahman tidak memberi kesan kepada pentadbiran Ningkan. Beliau terus dengan dasar beliau ingin mengekalkan penggunaan bahasa Inggeris sebagai bahasa rasmi di Sarawak. Malahan Ningkan pernah menegaskan sebelum ini bahawa penggunaan bahasa Inggeris tidak kena mengena dengan pemerintah koloni British. Bagi beliau apa yang lebih penting ialah untuk kepentingan penduduk Bumiputera Sarawak. Penggunaan bahasa Inggeris menurut beliau sebagai satu perkara penting untuk Sarawak yang baharu sahaja mengecapi kemerdekaan. Oleh itu, Sarawak perlu meningkatkan perkembangan pendidikannya untuk maju bersama-sama dengan negara-negara jirannya

dan melengkapkan diri mereka dalam dunia moden. Beliau menekankan lagi bahawa penggunaan bahasa Melayu tidak diabaikan dan ia dalam proses untuk mempelajarinya. Manakala cadangan memperkenalkan bahasa Melayu secara terus pula tidak dapat diterima. Usaha memperkenalkan bahasa Melayu ini akan memusnahkan perancangan awal kerajaan untuk kemajuan Sarawak (Michael Leigh 1974). Tambahan, Ningkan melihat bahasa Inggeris sebagai bahasa kemajuan. Pada masa yang sama beliau amat prihatin tentang kaumnya iaitu Dayak. Jikalau dibandingkan dengan kaum Cina dan Melayu, orang Dayak jauh ketinggalan daripada dua kaum ini dalam aspek politik dan ekonomi. Oleh itu orang Dayak perlu mendapat pendidikan menerusi penggunaan bahasa Inggeris untuk mencapai kemajuan. Secara kesimpulannya, dari kenyataan Ningkan ini ialah penggunaan bahasa Melayu akan menghalang kemajuan orang Dayak (Michael Leigh 1974).

Sikap tidak berkompromi Ningkan ini membawa masalah kepada dirinya. Ini kerana beliau bukan sahaja menghadapi masalah penggunaan bahasa Melayu di Sarawak tetapi juga terdapat beberapa isu lain yang meletak kedudukan beliau umpama telur di hujung tanduk. Kerajaan pusat juga tidak begitu gemar dengan tindakan Ningkan yang tidak mahu melaksanakan proses Malaysianisasi dalam pentadbiran kerajaan negeri. Ningkan mahukan agar Borneonisasi diutamakan dalam pengantian pegawai dagang British dalam pentadbiran Sarawak. Tengku Abdul Rahman melihat pendirian Ningkan ini adalah untuk menghalang usaha Malaysianisasi. Ningkan dilihat terlalu lambat dalam proses menukar pegawai dagang British. Ningkan mahukan proses ini dijalankan untuk membolehkan anak tempatan menggantikan pegawai dagang British ini (Jayum A. Jawan 1994).

Isu-isu lain yang mengoyah kepimpinan Stephen Kalong Kalong Ningkan ialah isu penjualan tanah kepada Wee Hood Teck (peniaga dan *banker* yang terkenal yang memberi sokongan kewangan kepada Ningkan), tuduhan beliau mempunyai empat orang isteri dan mengikut telunjuk daripada pegawai dagang British (DO 187/49, 13 June 1966). Beliau juga dituduh sebagai pro Cina. Tindak-tanduk beliau yang memberi kuasa lebih kepada menteri-menteri SCA. Kemuncak kepada tindak-tanduk Ningkan ini adalah membawa rang undang-undang tanah ke Dewan Undangan Negeri Sarawak untuk memberi ruang lebih luas kepada orang Cina membeli tanah (Craig A. Lockard 1967). Hal ini

membawa bangkangan daripada pemimpin Melayu dan Dayak. Manakala Tony Shaw dan John Pike adalah pegawai dagang yang menjadi penasihat yang rapat dan dipercayai oleh Ningkan. Secara tidak langsung beberapa menteri negeri dan ahli politik berpendapat bahawa peranan mereka tidak diperdulikan (Vernon L. Porrit 2002). Sementara itu insiden di Simanggang menambah dan mendedahkan lagi kelemahan peribadi Ningkan. Dalam sebuah majlis politik di Simanggang pada 15 Januari 1966, Ningkan dikatakan mabuk dan bergaduh dengan Temanggung Jugah dan Alfred Mason. Ningkan juga dikatakan mengacu pistol kearah Alfred Mason. Tetapi berjaya dileraikan oleh pihak polis (DO 187/49, 28 June 1966). Isu-isu ini memudahkan golongan yang menentang beliau untuk menjatuhkan Ningkan. Dengan kata lain isu bahasa menjadi salah satu perkara yang menguatkan lagi perlunya Ningkan dijatuhkan dari tampok pemerintahan Sarawak. Kejatuhan beliau akan membantu memudahkan usaha pembinaan negara bangsa Malaysia dengan satu bahasa.

KEJATUHAN NINGKAN

Isu-isu ini termasuk bahasa Melayu tadi menjadi isu politik yang mengancam kedudukan Ningkan sebagai ketua menteri. Golongan yang tidak suka kepada Ningkan pula menggunakan isu ini sebagai usaha menjatuhkan Ningkan menerusi perlembagaan. Bagi Ningkan dan penyokong beliau, isu-isu ini menyebabkan mereka bertindak melawan golongan yang menentang Ningkan. Ningkan dan penyokongnya telah merancang dan melaksanakan beberapa usaha untuk melawan golongan yang ingin mengulingkan Ningkan. Usaha-usaha mereka ini adalah:

1. Pada 12 Jun mereka telah menasihatkan Gabenor Sarawak untuk memecat Abdul Taib Mahmud daripada kerajaan negeri. Gabenor tidak membantah dan menuruti tandatangan untuk pemecatan tersebut.
2. Kesemua ahli-ahli kerajaan negeri (kecuali Awang Hipni yang menyebelahi Abdul Taib) pada 12 Jun 1966 menandatangani ikrar taat setia kepada ketua menteri. Tajang Laeng (salah seorang Menteri Negeri) yang awalnya menandatangani petisyen menentang Ningkan telah menandatangani ikrar tersebut dan menyatakan bahawa beliau menghadapi tekanan semasa menandatangani petisyen sebelum ini di Kuala Lumpur.

3. Beberapa usaha yang bersungguh-sungguh dibuat untuk menentang petsyen menjatuhkan Ningkan termasuk orang yang menandatangani (DO 187/49 13 June 1966).

Namun demikian Tunku Abdul Rahman meminta Ningkan meletak jawatan kerana lebih 20 ahli Council Negeri telah menyatakan ketidakpercayaan mereka kepada Ningkan. Dalam satu kenyataan yang dibuat oleh Tengku Abdul Rahman pada 14 Jun 1966 menyatakan bahawa:

Having read all the charges made against the present holder of the post of Chief Minister, having given due regard to the views of the Member of the Council Negeri who have indicated in a letter that they would not support him any more, and having noted that fact that they demand his immediate resignation, we have come to the conclusion that Dato Ningkan has not discharged his duties to the credit of the Alliance, and that he no longer enjoys the support or confidence of the Council Negeri (DO169/369 14 Jun 1966).

Ningkan dalam kenyataan balasnya menyatakan bahawa beliau tidak akan meletak jawatan. Beliau menambah bahawa ahli-ahli PS yang berada di Kuala Lumpur tidak mempunyai kuasa mendesak beliau meletak jawatan (DO169/369 15 June 1966). Thomas Kana salah seorang ahli PESAKA juga menyatakan bahawa Temenggung Jugah meminta Ningkan meletak jawatan dan 15 ahli Dewan Undangan Negeri PESAKA akan memulaukan sidang Council Negeri. Thomas Kana mempunyai perselisihan dengan Ningkan kerana isu konsesi balak bukan bumiputera (DO187/50 1 – 14 June 1966). Sementara itu dua orang menteri kabinet iaitu Tajang Laeng dan Francis Umpau yang pada awalnya menandatangani ikrar taat setia kepada Ningkan telah bertolak ke Kuala Lumpur dan menyatakan mereka akan meletak jawatan (DO187/49 Telegram 14 June 66).

Namun demikian usaha untuk meminta Ningkan meletak jawatan tidak dihirau oleh Ningkan. Pada 14 Jun 1966, Ningkan menyatakan bahawa usaha mengulingkannya sebagai satu usaha tidak mengikut perlembagaan. Beliau mempersoalkan mengapa kumpulan yang menentang beliau itu melakukan usaha itu di Kuala Lumpur. Beliau juga merasa pelik akan tindakan menentang beliau itu tidak menggunakan kesempatan dalam persidangan Dewan Undangan Negeri yang diadakan untuk berdebat dan untuk mengusul undi tidak percaya (DO187/49 15 June 1966) Oleh kerana itu, Ningkan meminta Tunku Abdul Rahman menjalankan usaha penyingkiran beliau secara perlembagaan. Beliau

berjanji jikalau beliau disingkir secara undi tidak percaya, beliau akan meletak jawatan. Kedudukan Ningkan dalam hal semakin kukuh dengan sokongan ahli SUPP ke atas parti tersebut (DO187/49 16 June 1966). Reaksi balas Tunku Abdul Rahman atas permintaan Ningkan ini menyatakan bahawa beliau mahu Ningkan meletak jawatan kerana Ningkan dilihat dibawah pengaruh peniaga Cina. Selain itu, sikap pemabuk beliau dan amalan kahwin empat yang tidak selari dengan adat resam orang Iban juga menjadi alasan beliau meminta Ningkan meletak jawatan (DO187/49 15 June 1966). Mesyuarat Dewan Undangan Negeri pada 14 Jun 1966 yang diadakan hadir oleh 21 ahli dari 42 ahli Council Negeri (DO187/49 15 June 1966). Manakala sebahagian ahlinya tidak hadir kerana memulaukan mesyuarat tersebut. Isu pemecatan Ningkan ini membawa kepada masalah keselamatan kerana raturan pemimpin bumiputera datang ke Kuching untuk menyatakan sokongan kepada Ningkan.

Sementara itu di Kuala Lumpur, dua nama telah dicadangkan untuk mengganti Ningkan. Dua nama ini adalah Francis Umpau dan Tawi Sli (DO187/49 15 June 1966). Majlis Eksekutif Perikatan Malaysia telah memutuskan untuk memilih Tawi Sli sebagai pengganti Ningkan (DO169/369, 15 Jun 1966). Pada 16 Jun 1966 Tawi Sli bersama-sama Menteri Dalam Negeri, Dr. Ismail Abdul Rahman, Temenggung Jugah, Khaw Kai Boh, T. H. Tan dan ahli Council Negeri yang menentang Ningkan berjumpa dengan Gabenor (DO187/49 16 June 1966). Dalam pada masa yang sama Ningkan juga dijemput untuk berbincang dengan kumpulan ini untuk tujuan meminta Ningkan meletak jawatan secara sukarela. Namun demikian perbincangan antara kedua-dua pihak gagal kerana Ningkan tidak mahu meletak jawatan. Dalam kenyataan menentang keputusan ini Ningkan telah menyatakan bahawa:

With reference to our conversation today at about 2.00 p.m. at the Astana in the presence of my Cabinet Ministers, Tan Sri T. H. Tan and Mr. Khaw Kai Boh, I have to inform you that I regret I cannot accept the arbitrary decision of the Executive Council of Malaysian Alliance Party, to wit, that I resign voluntarily as Chief Minister of Sarawak. I will remain as Chief Minister of Sarawak as I feel the people of Sarawak still want me to lead the country in that capacity (DO169/369 17 June 1966).

Keengganan Ningkan untuk meletak jawatan secara sukarela membawa kepada tindakan selanjutnya daripada Gabenor. Gabenor bersetuju menggunakan kuasanya untuk memecat Ningkan dan ahli Majlis Tertinggi. Tawi Sli pula dilantik

mengantikan Ningkan (DO187/49 17 June 1966). Ningkan telah “dipecat” pada 17 Jun 1966. Pemecatan ini termasuk kesemua ahli kabinet Ningkan. Tindakan gabenor memecat Ningkan menyebabkan Ningkan tidak puas hati dan cuba menunjukkan bahawa beliau masih lagi mendapat sokongan ahli Council Negri. Beliau mempertikaikan tindakan pemecatannya kerana beliau berpendapat bahawa 21 ahli daripada 24 ahli Council Negri tidak menunjukkan majoriti yang tidak menyokong beliau. Beliau juga menambah bahawa tindakan pemecatan beliau dianggap sebagai tidak mengikut perlembagaan (DO169/369 17 June 1966). Manakala PESAKA cawangan Binatang mengutuk Jugah kerana memecah-belah perpaduan orang Iban DO187/50 1 July 1966).

Dalam kenyataan Dr. Ismail Abdul Rahman tentang pemecatan Ningkan, beliau berkata bahawa:

In the present Council Negri as at present constituted the Alliance Party as a single party controls the overall majority and as such, in accordance with parliamentary practice is entitled to form the government. The Sarawak Constitution in Article 6(3) empowers H. E. The Governor to appoint a Chief Minister from amongst members of Council Negri, who has the necessary qualifications and who in his judgement is likely to command a majority support in the Council Negri. Nowhere is it laid down in the Constitution that the majority support is to be determined in the Council Negri. This is where Dato Ningkan and some newspaper went wrong. They insisted that unless the Council Negri is convened, and take a decision on the majority question any action taken contrary to this is unconstitutional. In asking H. E. The Governor to exercise his powers to terminate Dato Ningkan's office as Chief Minister, the Alliance Party is acting in accordance with the constitution and not bypassing it. It is, therefore, mischievous on the part of newspaper to accuse the Alliance Party of acting, in this case, against the Constitution. The record of the Alliance in regard to the various constitutions in Malaysia, be it state or federal is clear for all to see. We have scrupulously adhered to this line ever since we came to power in Malaysia. No one who has challenged our action in court has succeeded (DO187/49 21 June 1966).

Dr. Ismail Abdul Rahman menafikan tindakan mereka tidak mengikut undang-undang. Beliau menyatakan bahawa tindakan mereka adalah betul dan tidak akan dapat dicabar. Tindakan selanjut dilakukan oleh Tawi Sli pada 22 Jun 1966 adalah dengan melantik Abdul Taib Mahmud, Awang Hipni, Abang Haji Abdul Rahim, Francis Umpau dan Tajang Laeng sebagai anggota kabinetnya (DO187/49 24 June 1966). Abang Hai Abdul Rahim merupakan ahli PANAS tetapi beliau telah memberi

sokongan kepada kerajaan Tawi Sli. Manakala 10 dari 16 ahli Jawatankuasa PANAS memberi sokongan kepada kerajaan Tawi Sli. Sementara itu, Teo Kui Seng pula mula menunjukkan sokongan kepada kerajaan Tawi Sli dengan mengadakan rundingan di Kuala Lumpur (DO187/49 27 June 1966). Usaha juga dibuat untuk mendapat sokongan daripada ahli-ahli SNAP terutamanya Naib Presiden SNAP, Dunstan Endawie. Walaupun Endawie tidak begitu suka kepada kepimpinan Ningkan, tetapi beliau menolak pelawaan pihak kerajaan pusat untuk membawa beliau bersama-sama dalam kerajaan pimpinan Tawi Sli. Beliau menyatakan bahawa SNAP masih lagi ahli Perikatan Sarawak/PS (DO187/49 28 June 1966). Sementara itu, SCA pada 30 Jun 1966 bersetuju menerima pelawaan untuk menganggotai kerajaan negeri (DO169/369, 1 July 1966). Dalam mesyuarat mereka di Sibu menyatakan kesediaan mereka bekerjasama dengan Tawi Sli kerana untuk mewujudkan keharmonian kaum (DO187/50 1st July 1966). Tindakan memecat Ningkan ini belum berakhir apabila Mahkamah Tinggi di Kuching menyatakan pemecatan itu tidak sah. Sehubungan itu kerajaan pusat telah mengisytiharkan Darurat di Sarawak dan membolehkan parlimen mengubah perlembagaan Sarawak untuk memberi kuasa kepada Gabenor memecat Ningkan. Akhirnya Ningkan dipecat kali kedua pada 24 September 1966. Usaha beliau membawa kes ini semula ke mahkamah gagal.

KESIMPULAN

Perbincangan diatas mengesahkan bahawa bahasa memainkan peranan penting dalam mencorak pembentukan jati diri dan identiti sesebuah bangsa yang merdeka. Dalam kes yang dibincangkan jelas menunjukkan terdapat dua pendekatan berbeza dalam usaha mewujudkan jati diri dan identiti antara sebuah negara dan negeri. Idea Malaysia merupakan idea berbentuk pembinaan negara bangsa yang mahu melindungi kepentingan nasional. Oleh itu sesebuah negara mempunyai masyarakat berbilang kaum memerlukan usaha mempertemukan kecintaan identiti bersama. Tunjang asal perjuangan bahasa Melayu menyaksikan bahawa teras kepada Tanah Melayu dan kemudiannya Malaysia adalah bahasa Melayu dianggap sebagai bahasa penting sebagai perhubungan antara kaum, wilayah dan pemimpin sama ada rasmi mahupun tidak rasmi. Hal ini menjadi pegangan utama perjuang-perjuang kemerdekaan di Tanah Melayu. Bagi Sarawak, penggunaan bahasa

Melayu belum lagi dapat diterima kerana Ningkan melihat usaha itu sebagai usaha “memalayakan” Sarawak. Isu memalayakan ini adalah tanggapan orang Sarawak bahawa orang Tanah Melayu cuba menguasai Sarawak menerusi pelbagai bidang termasuk penggunaan bahasa Melayu. Ini kerana dekad-dekad awal selepas penubuhan Malaysia memang timbul kecurigaan terhadap apa-apa usaha yang boleh mengganggu-gugat identiti asal sesebuah negeri. Sarawak yang mempunyai ciri-ciri pelbagai kaum yang lebih kompleks daripada Tanah Melayu dan bahasa Inggeris pula dianggap bahasa kemajuan maka usaha menerapkan bahasa Melayu dilihat satu bentuk memalayakan Sarawak. Tambahan pula kemunduran orang Dayak menjadi alasan Ningkan untuk meneruskan penggunaan bahasa Inggeris di Sarawak. Usaha ini bertambah menyenangkan Ningkan kerana ada persetujuan awal tentang perlu pengekalan bahasa Inggeris dalam tempoh 10 tahun. Perkara 18 menjadi pegangan utama Ningkan untuk mematah hujah-hujah Tunku Abdul Rahman. Hal ini dianggap hak negeri yang boleh menentukan penggunaan bahasa Inggeris dan mengeneipkan penggunaan bahasa Melayu.

Walaupun ada hak negeri dalam perkara ini, Ningkan mempunyai masalah-masalah lain yang menyukarkan beliau untuk mempertahankan kedudukan sebagai ketua menteri. Tindak-tanduk beliau yang dinasihati oleh pegawai dagang British menjadi beliau tidak popular dalam kalangan pemimpin bumiputera Sarawak. Hal ini ditambah pula dengan masalah peribadi beliau dan sikap pro Cina yang menambah masalah dalam kepimpinan beliau. Selain isu bahasa Melayu, hubungan antara kerajaan negeri pimpinan Ningkan juga ditegangkan pula dengan isu perkhidmatan awam negeri Sarawak. Usaha Ningkan mahu proses Borneonisasi dijalankan dalam perkhidmatan awam dilihat oleh pihak pusat sebagai usaha untuk mengekalkan pegawai dagang British di Sarawak. Usaha Ningkan ini juga boleh dilihat sebagai usaha mengekalkan identiti Sarawak yang menginginkan hak anak Sarawak terpelihara dan dijamin dalam Malaysia. Walau apa alasan yang diberi oleh Ningkan namun kedudukan beliau tidak dapat diselamatkan lagi. Beliau telah dipecat daripada jawatan Ketua Menteri Sarawak kerana pelbagai isu termasuk isu bahasa Melayu.

RUJUKAN

Ahmad Mohd. Yusof et al. 1992. *Laporan Kajian Selidik Penggunaan Bahasa Melayu Dalam Bidang*

Kehakiman dan Undang-undang, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.

Aishah Md. Kassim. 2008. Bahasa Melayu As A Foreign Language And The Singapore's Education System. *GEMA Online Journal of Language Studies* 8(1): 47-56.

DO169/369 Letter from R. R. G. Watts to A. K. Mason, 11 May 1966, Kuala Lumpur.

DO169/369 Savingram from the British High Commissioner to the Secretary of State for Commonwealth Relation, Kuala Lumpur, 26 February 1966.

DO169/369 Siaran Akhbar, 14 Jun 1966.

DO169/369 Siaran Akhbar, 15 Jun 1966.

DO169/369 Statement Issued by Dato Ningkan on 17 June, 1966.

DO169/369 Statement Issued by Dato Ningkan on 17 June, 1966.

DO169/369 Telegram No.81, 1 July 1966, Kuala Lumpur.

DO169/369 Telegram No. 826 of 15 June 1966.

DO187/49 Inward Telegram, 13 June 1966.

DO187/49 Letter F. W. Marten to H. E. Sir Michael Walker 28 June 1966, Kuching.

DO187/49 Letter from F. W. Martin to G. C. Duncan, 28 June 1966, Kuching.

DO187/49 Telegram N0.826, 15 June 1966, Kuala Lumpur.

DO187/49 Telegram No.242, 16 June 1966, Kuching.

DO187/49 Telegram No.277, 27 June 1966, Kuala Lumpur.

DO187/49 Telegram No.67(S), 21 June 1966, Kuala Lumpur.

DO187/49 Telegram No.74(S), 24 June 1966, Kuala Lumpur.

DO187/49 Telegram No.830, 15 June 1966, Kuala Lumpur.

DO187/49 Telegram No.830, 15 June 1966, Kuala Lumpur.

DO187/49 Telegram No.838, 16 June 1966, Kuala Lumpur.

DO187/49 Telegram No.851, 17 June 1966, Kuala Lumpur.

DO187/49 Telegram, No. 236, 15 June 1966, Kuching.

DO187/49 Telegram, No. 237, 14.6.66, Kuching.

DO187/50 Sarawak Forthightly Political and Economic Summary, 1 – 14 June 1966..

DO187/50 Telegram from Kuching to Kuala Lumpur, 1st July 1966.

Ghazali Shafie. 2015. *Memoir Ghazali Shafie: Penubuhan Malaysia*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.

Jayum A. Javan. 1994. *Iban Politics and Economic Development: Their Patterns and Change*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.

Jeniri Amir. 2013. *Bahasa Melayu: Suara Dari Bawah*. Kota Samarahan: Universiti Malaysia Sarawak.

- Khong Kim Hoong. 2003. *Merdeka! British Rule and the Struggle for Independence in Malaya 1945-1957*. Petaling Jaya: Strategic Information Research Development.
- Leigh, M. B. 1974. *The rising moon: Political change in Sarawak*. Sydney: Sydney University Press.
- Lim Kai Chee dan Kamila Ghazali. 2012. *Saya Suka Tapi tak Bangga”- Satu Kajian Sikap Bahasa*. *GEMA Online™ Journal of Language Studies* 903 Volume 12(1) : 275-293.
- Lockard, C. A. 1967. “Parties, Personalities and crisis politics in Sarawak”, *Journal Southeast Asian History*, Vol.8, No.1 : 111 -121.
- Malike Ibrahim. 2011. *Konflik Dalam Pendemokrasian Politik Sarawak*. Petaling Jaya: IBS Book Sdn. Bhd.
- Mohamed Suffian Bin Hashim. 1987. *Mengenal Perlembagaan Malaysia*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Mohammed Azlan Mis. 2012. Medium perantara pelbagai suku kaum di Sarawak: Kajian *lingua franca*. *GEMA Online™ Journal of Language Studies* 903 Volume 12(3), : 903-922.
- Mohd bin Samsudin. 2016. *Persekutuan Malaysia 1961-1966: Penubuhan dan Cabaran*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Mohd. Hasbie bin Sulaiman. 2004. *Perjuangan Anti-Cession Sarawak*. Johor Bahru: PGI Cipta Sdn. Bhd.
- Ongkili, James P. 1967. *The Borneo Response to Malaysia 1961-1963*. Singapore: Donald Moore Press.
- Porrit, Vernon L. 2002. 1966: Turbulent Time in Sarawak. Kertas Kerja Borneo Reserach Council, 7th Biennial International Conferenc, Universiti Malaysia Sabah.
- Roff, Margaret Clark. 1974. *The Politics of Belonging: Political Change in Sabah and Sarawak*. Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- Sabihah Osman. 1990. *Perkembangan Pelajaran Bumiputera Sarawak 1841-1941*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Sanib Said. 2010. *Malay Politics in Sarawak 1946-1966: Search for Unity and Political Ascendancy*. Kota Samarahan: Penerbitan UNIMAS.
- Sarawak by the Week*, 14-20 February, 1960, No.8/60.
- Searle, Peter. 1983. *Politics in Sarawak 1970-1976 : the Iban perspective*. Singapore : Oxford University Press.
- Suffean Hussin. 2008. *Pendidikan di Malaysia: Sejarah Sistem dan Falsafah*. Edisi Kedua. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Tan, G. 2009. *Japanese Occupation Sarawak 1941-1945*. Kuching: Penerbitan Sehati Sdn. Bhd.
- The Sarawak Annual Report*. 1960. Kuching: The Government Printing Office.
- Utusan Sarawak*, 16 April 1960.
- Suffian Mansor (corresponding author)
Pusat Pengajian Sejarah, Politik dan Strategik
Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan
Universiti Kebangsaan Malaysia
43600 Bangi Selangor
Malaysia
Email: smansor@ukm.edu.my
- Awang Azman Awang Pawi
Jabatan Sosiobudaya,
Akademi Pengajian Melayu,
50603 Universiti Malaya
Email:awangazman@gmail.com
- Received: 3 August 2018
Accepted: 14 Februari 2019

